

ks. Piotr Maroszek



Hugo Kołłątaj
jako duchowny

Hugo Kołłątaj
jako duchowny



Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej

tel. + 48 572 293 827

www.akkk.com.pl

Wawel 3, 31-001 Kraków



TOM 15

redaktor serii: ks. JACEK URBAN

ks. Piotr Maroszek

Hugo Kołłątaj jako duchowny

W 250. rocznicę papieskiej nominacji kleryka Kołłątaja
na kanonikę katedry krakowskiej



Kraków 2023

ks. Piotr Maroszek
✉ <https://orcid.org/0000-0002-1467-2217>
✉ pmaroszek@gmail.com

© Copyright by Piotr Maroszek
and Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, 2023

Recenzenci
bp prof. dr hab. Jan Kopiec, dr hab. Paweł Zając OMI

Opracowanie redakcyjne
Zofia Smęda

Projekt okładki
Marta Jaszczuk

ISBN 978-83-8138-842-9 (druk)
ISBN 978-83-8138-843-6 (on-line, pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788381388436>

Na okładce wykorzystano grafikę Jana Feliksa Piwarskiego
oraz fotografie rysunków Hugona Kołłątaja
(Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Potockich z Krzeszowic,
sygn. 29/635/0/15.2/3245, k. 5 i 6)

Publikacja dofinansowana przez Archiwum i Bibliotekę
Krakowskiej Kapituły Katedralnej

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

Wstęp	9
ROZDZIAŁ I. Droga do kapłaństwa	19
1. Chłopięce lata na Wołyniu i w Sandomierskiem	19
2. Lata szkolne. Formacja w seminarium duchownym	24
3. Okres studiów zagranicznych	27
3.1. Transformacje światopoglądowe kleryka Kołłątaja	31
4. Uzyskanie kanonii krakowskiej i święcenia kapłańskie	36
ROZDZIAŁ II. Kanonik krakowski i kumulator beneficjów	43
1. Wprowadzenie	43
2. Kanonia krakowska	48
2.1. Konflikt z kapitułą i bp. Sołtykiem	49
3. Mielec	56
3.1. Rys historyczny parafii	56
3.2. Ksiądz Kołłątaj jako proboszcz mielecki (1777-1782)	58
4. Tuczepy	60
4.1. Rys historyczny parafii	60
4.2. Zmagania ks. Kołłątaja o parafię Tuczepy (1779-1780)	62
5. Koniusza	67
5.1. Zarys dziejów parafii Koniusza	67
5.2. Hugo Kołłątaj jako proboszcz Koniuszy (1785-1794)	72
6. Pińczów	76
6.1. Zarys dziejów parafii św. Jana Apostoła w Pińczowie	76
6.2. Ksiądz Kołłątaj jako proboszcz pińczowski (1784-1794)	78
6.3. Projekty edukacyjne dotyczące szkół pińczowskich	86
ROZDZIAŁ III. Krzyżanowice – eksperyment duszpasterski polskiego oświecenia (1779-1794)	99
1. Rys historyczny parafii krzyżanowickiej od powstania klasztoru do czasów ks. Kołłątaja	99
2. Pozyskanie beneficjum przez ks. Kołłątaja i walka o jego utrzymanie	102
3. Księża współpracownicy. Przeszkody w zorganizowaniu pracy duszpasterskiej	109

3.1. Okres ekskomunikowania ks. Kołłątaja (1781-1782)	111
3.2. Budowa nowego kościoła i wcielanie w życie planów duszpasterskich	115
3.3. Dyspozycja kościoła krzyżanowickiego	116
4. Realizacja ideału plebana-fizjokraty-wzorowego gospodarza	123
5. Modelowa świątynia katolickiego oświecenia	129
6. Utrata probostwa	134
ROZDZIAŁ IV. Działalność publiczna	137
1. Reforma Akademii Krakowskiej	137
2. Ksiądz Kołłątaj w czasie Sejmu Wielkiego i jako podkanclerzy koronny	147
2.1. Obrona statutu majątkowego Kościoła. Kuźnica Kołłątajowska	156
3. Ksiądz Kołłątaj na emigracji, jego stosunek do targowicy i udział w powstaniu kościuszkowskim	164
4. Okres uwięzienia, pobyt na Wołyniu i internowanie w Rosji. Działalność aż do śmierci	174
4.1. Uwolnienie z więzienia austriackiego i pobyt na Wołyniu	177
4.2. Współtworzenie Gimnazjum Wołyńskiego	180
4.3. Internowanie w Moskwie	182
4.4. Powrót do Krakowa	184
ROZDZIAŁ V. Kwestie światopoglądowe	193
1. O przyczynach błędnych sądów o światopoglądzie księdza podkanclerzego	193
2. Wpływ wolnomularstwa na poglądy ks. Kołłątaja	199
2.1. Słownictwo	199
2.2. Znajomości. Poinformowanie	200
2.3. „Wśród”. Latitudynaryzm	202
2.4. „Religia, co do której zgadzają się wszyscy ludzie”	203
2.5. Naturalizm	207
3. Odejście ks. Kołłątaja od klasycznej metafizyki i jego skutki	209
4. Obraz religii, Boga i stworzenia w pismach naukowych ks. Kołłątaja	214
4.1. Zarys antropologii Kołłątaja	219
5. Zredukowanie przesłania Ewangelii	221
6. Zaufanie Bożej opatrności	228
7. Fizjokratyzm – wiara ludzi oświecenia	233
ROZDZIAŁ VI. Programy reform kościelnych ks. Kołłątaja	241
1. Wprowadzenie	241
2. Zarys Kołłątajowej koncepcji reform kościelnych z okresu przedrozbiorowego	243
2.1. Memoriał dla bp. Cieciszowskiego z 1792 r.	248
3. Radykalizacja Kołłątajowych poglądów na reformę Kościoła po jego uwolnieniu z więzienia	250

4. Oświecenie duchowieństwa i określenie jego zadań	253
4.1. Formacja seminaryjna	254
4.2. Duchowieństwo obrządków wschodnich	261
Zakończenie	269
Wykaz skrótów	275
Aneks	po stronie 276
Bibliografia	277
Spis ilustracji w tekście	295
Streszczenie	297
Summary.....	299
Indeks osobowy.....	301



1. Grafika – profil młodego Kollątaja

Wstęp

Ponad pół wieku temu Emanuel Rostworowski, oceniając stan badań nad działalnością kościelną ks. Hugona Kołłątaja, zauważył, że nie doczekała się ona opracowania, choć zwracano uwagę na gromadzenie przez niego beneficjów. W artykule pt. *Ksiądz pleban Kołłątaj* znamienity badacz dziejów XVIII w. zwrócił uwagę na to, że działalność tytułowego plebana, którą ogólnie określił jako „kościelną”, „to temat rozległy, którego nie mamy możliwości na tym miejscu w pełni rozwinąć”¹. Wspomniany artykuł jest cennym drogowskazem, gdyż określa kierunki badań i formułuje tezy – wymagające wprowadzić poparcia w postaci materiału źródłowego i dalszego rozwinięcia – będące ważnym punktem odniesienia.

Jednym z celów niniejszej pracy jest możliwie obiektywne przedstawienie sylwetki Kołłątaja jako duchownego, z odzwierciedleniem bogactwa jego osobowości. Na jego złą opinię w dużej mierze zaważyło zdanie, jakie miał o nim wypowiedzieć o jedno pokolenie młodszy od niego bp Ludwik Łętowski, historyk dziejów kapituły krakowskiej: „Postać Kołłątaja mało duchowna była. Nie widziały go ołtarze i ambony... Obywatela imię miał zapewne, ale co kapłan, żadne”². Z tym kategorycznym sądem powielanym przez badaczy polemizował już Rostworowski, wskazując na fakt, iż mimo negatywnej opinii przekazanej czy to w kręgu kapituły krakowskiej, czy też przez prałatów watykańskich, ks. Kołłątaja nie można umieścić poza nawiasem duchownych aktywnych w Kościele³. Warto zaznaczyć, że na wizerunku ks. Kołłątaja – także jako duchownego – mocno zaciążyła czarna legenda upowszechniana przez nieprzychylny mu krąg po upadku powstania kościuszkowskiego⁴. Przełom w ocenach

¹ E. Rostworowski, *Ksiądz pleban Kołłątaj*, [w:] *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60. rocznicę urodzin*, red. S. Kieniewicz et al., Warszawa 1967, s. 51.

² L. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 3, Kraków 1852, s. 149.

³ E. Rostworowski, *Ksiądz pleban Kołłątaj*, s. 51-52.

⁴ W podobny sposób o powołaniu Kołłątaja pisał: M. Czacki, *Wspomnienia z roku 1788. Po 1792*, Poznań 1862, s. 43.

Koźłataja przyniosły prace Emanuela Rostworowskiego, rozstrzygające kwestię wkładu i znaczenia księdza podkanclerzego w pracach nad Konstytucją 3 maja⁵. Badacz ten ukazał dalekosiężne projekty reform ustrojowych Koźłataja, omawiając zagadnienie tzw. konstytucji ekonomicznej, politycznej i moralnej. Warto zauważyć, że temat Koźłataja – kapłana i duszpasterza pojawia się głównie w publikacjach poświęconych jego działalności w czasie Sejmu Czteroletniego⁶.

Ponadto niewiele jest publikacji poświęconych *stricto* temu zagadnieniu. Zaliczyć do nich można artykuł ks. Jana Kusia, który omawia kwestię przynależności Koźłataja do kapituły krakowskiej, oraz pracę ks. Michała Pęcowskiego, która choć poświęcona jest bp. Józefowi Olechowskiemu, w wielu miejscach mówi o ks. Hugonie, o jego relacjach z archidiaconem i kapitułą⁷. Niezwykle cenne jest opracowanie Wacława Tokarza, niestety, niebędące pełną biografią, lecz mimo ponad wieku od jego wydania nadal stanowiące ważny punkt odniesienia⁸. Biografia pióra Michała Janika jest napisana w tonie panegiryku, przez co traci na wiarygodności⁹. Istotny, choć nieco już przestarzały, jest rys biograficzny pióra Bogusława Leśnodorskiego¹⁰. O działalności fundacyjnej Koźłataja i jego dokonaniach w budownictwie, dotyczących przede wszystkim wzniesienia kościoła w Krzyżanowicach, pisali Zbigniew Rewski i Ryszard Mączyński¹¹. Wiele istotnych treści mówiących o Koźłataju jako duchownym znajdujemy w pracach dotyczących jego działalności na polu oświaty. Wymienić tu trzeba autorów, takich jak: Mirosława Chamcówna, Łukasz Kurdybacha, Marian Kanior OSB czy Katarzyna Buczek¹².

⁵ E. Rostworowski, *Legends and facts of the XVIII century*, Warszawa 1963.

⁶ R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki (1788-1799)*, przeł. M. Ugniewski, Kraków 2012, s. 191-192 i nn.; M. Pasztor, *Hugo Koźłataj na Sejmie Wielkim w latach 1791-1792*, Warszawa 1991, rozdz. IX; eadem, *Wokół nominacji Hugona Koźłataja na podkanclerstwo koronne*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. 82, nr 2, s. 301-307.

⁷ J. Kuś, *Koźłataj i kapituła krakowska*, „Rocznik Krakowski” 1977, t. 48, s. 19-44; M. Pęcowski, *Józef Olechowski archidiacon i sufragan krakowski (1735-1806)*, Kraków 1926.

⁸ W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Koźłataja*, t. 1-2, Kraków 1905.

⁹ M. Janik, *Hugo Koźłataj. Monografia z czterema podobiznami*, Lwów 1913.

¹⁰ B. Leśnodorski, *Hugo Koźłataj h. Kotwica*, PSB, t. 13, Wrocław 1967-1968.

¹¹ Z. Rewski, *Zagadnienia sztuki w działalności Hugona Koźłataja*, Wrocław 1953; R. Mączyński, *Kościół w Krzyżanowicach. Fundacja Hugona Koźłataja*, Toruń 2011.

¹² K. Buczek, *Hugo Koźłataj i edukacja*, Warszawa 2007; M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej: Szkoła Główna Koronna w latach 1777-1786*, Kraków 1957; eadem, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej: Szkoła Główna Koronna w latach 1786-1795*, Kraków 1959; *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783*, red. Ł. Kurdybacha, Kraków 1949; M. Kanior, *Wydział Teologiczny Głównej Szkoły Krakowskiej w dobie Księstwa Warszawskiego (1809-1815)*, „Folia Historica Cracoviensia” 1996, t. 3, s. 135-157.

Cały szereg opracowań traktuje o światopoglądzie księdza podkanclerzego. W sprawie jego postaw religijnych sądy bywają odmienne, żeby wspomnieć tylko prace Henryka Hinza i Piotra Żbikowskiego¹³. Kwestie aksjologii i teozofii w myśli Kołłątaja zajmowały takich badaczy, jak: Martyna Deszczyńska, ks. Stanisław Janeczek, Anna Łysiak, Marek Błaszke oraz Marian Skrzypek¹⁴. Na koniec mamy prace, w których Kołłątaj opisany jest jako polityk, publicysta, działacz niepodległościowy, inspirator insurekcji kościuszkowskiej¹⁵.

W działalności księdza podkanclerzego na plan pierwszy wysuwają się jego dokonania na polu oświaty. Oświecenie ludu wiązał on z celami duszpasterskimi, często traktując te dziedziny jako tożsame. Zauważył to Richard Butterwick-Pawlikowski, który stwierdził, że ksiądz rektor Hugo Kołłątaj może uchodzić „za niemal idealną postać katolickiego oświecenia i to nie tylko jako reformator Uniwersytetu Krakowskiego”, wskazując na jego zaangażowanie jako plebana. Istotnie – co zauważa Butterwick-Pawlikowski za Rostworowskim – ksiądz podkanclerzy angażował się duszpastersko w jednej parafii, a mianowicie w Krzyżanowicach¹⁶. Uwagi i postulaty tych dwóch badaczy są wystarczającym asumptem, by uznać, że podjęcie tematu Kołłątaja jako duchownego jest rzeczą potrzebną i ważną.

¹³ H. Hinz, *Filozofia Hugona Kołłątaja. Zarys monografii*, Warszawa 1973; P. Żbikowski, *Hugo Kołłątaj. Więzień i poeta*, Lublin 1993.

¹⁴ M. Deszczyńska, „*Historia sacra*” i dzieje narodowe. Refleksja historyczna lat 1795-1830 nad rolą religii i Kościoła w przeszłości Polski, Warszawa 2003; A. Łysiak, *Między religią a moralnością. Zagadnienie aksjologii w poglądach Hugona Kołłątaja*, „*Śląskie Studia Historyczne*” 2001, t. 9, s. 27-48; S. Janeczek, *Rola Oświecenia chrześcijańskiego w kulturze wieku XVIII*, „*Kultura i Wartości*” 2015, t. 15, s. 9-48; idem, *Między nauką a kulturą? Hugona Kołłątaja koncepcja religii*, „*Kultura i Wartości*” 2012, t. 2, s. 5-18; H. Kołłątaj, „*Prawa i obowiązki naturalne człowieka*” oraz „*O konstytucji w ogólności*”, opr. M. Skrzypek, Warszawa 2006; M. Błaszke, *Hugona Kołłątaja koncepcja religii naturalnej. Francuska wersja „Porządku fizyczno-moralnego*, „*Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*” 2009, t. 54, s. 34-51. W tym miejscu nie zamierzam przytaczać pełnej bibliografii o ks. Kołłątaju, lecz jedynie zwrócić uwagę na te pozycje, które rzucają światło na jego postać jako duchownego.

¹⁵ J. Dłhm, *Sprawa konstytucji ekonomicznej z 1791 r.*, Wrocław 1959; R. Lis, *W poszukiwaniu prawdziwej Rzeczypospolitej: główne nurty myśli politycznej Sejmu Czteroletniego*, Kraków 2015; K. Opałek, *Hugona Kołłątaja poglądy na państwo i prawo*, Warszawa 1952; J. Kracik, „*Gdy o wspólną Ojczyznę idzie*”. *Duchowieństwo katolickie wobec Insurekcji*, [w:] *Powstanie Kościuszkowskie i jego Naczelnik. Historia i tradycja*, red. T. Kulak, M. Frančić, Kraków 1996, s. 32-34. Materiały z konferencji naukowej, Kraków–Wrocław, 28-30 marca 1994; Z. Zielińska, *Kołłątaj i orientacja pruska u progu Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1991; H. Żaliński, *Hugo Kołłątaj w Powstaniu Kościuszkowskim*, [w:] *Powstanie Kościuszkowskie i jego Naczelnik. Historia i tradycja*, red. T. Kulak, M. Frančić, Kraków 1996, s. 51-60.

¹⁶ R. Butterwick-Pawlikowski, *Między oświeceniem a katolicyzmem, czyli o katolickim oświeceniu i oświeconym katolicyzmie*, „*Wiek Oświecenia*” 2014, t. 30, s. 45-46.

Ramy chronologiczne pracy obejmują lata jego kapłaństwa: 1775-1812. Jeżeli chodzi o zasadę uporządkowania niniejszej pracy, to warto zwrócić uwagę na bogactwo i rozmaitość spuścizny, którą pozostawił po sobie ks. Kołłątaj. Imponuje wielość jego zainteresowań naukowych, rozległość kontaktów i oddziaływań, a przede wszystkim jest ona dowodem ogromnej pracowitości i rzetelności, która znalazła wyraz w wielu dziedzinach. Ferdynand Kojsiewicz podzielił całość jego pism na cztery okresy, a mianowicie: 1) Wizyty i reformy Akademii Krakowskiej (1776-1787); 2) Okres Sejmu Wielkiego, ustanowienia Konstytucji 3 maja i jej upadku (1787-1795); 3) Uwięzienie w Josefstadcie i Ołomuńcu (1795-1802) oraz tułanie się po Wołyniu i Moskwie (1803-1808); 4) Czasy Księstwa Warszawskiego (1809-1812)¹⁷. Podział ten, można uznać za trafną periodyzację działalności publicznej ks. Kołłątaja.

Poszczególnym okresom odpowiada skupienie się na następujących rodzajach prac: 1) Edukacyjnych (1776-1787, 1803-1812) – dotyczących szczególnie reform szkolnictwa; liczna korespondencja poświęcona duszpasterstwu parafialnemu; 2) Politycznych i publicystycznych (1787-1795) – poświęconych głównie reformom ustrojowym; korespondencja z duchownymi skupia się na pozyskiwaniu dochodowych beneficjów; 3) Naukowych i literackich (1795-1802) – pisma wyrażają duchowość i odzwierciedlają wartości, którymi kierował się ksiądz podkanclerzy; 4) Reform kościelnych (1803-1812).

Oczywiście jest to uproszczona klasyfikacja. Trzeba zaznaczyć, że spośród wymienionych rodzajów pism ks. Kołłątaja najmniej zauważona przez badaczy została dziedzina jego aktywności na polu duszpasterstwa i reform kościelnych.

Przyjęto chronologiczno-problemowy układ pracy. W zaangażowaniu księdza podkanclerzego na polu kościelnym możemy dostrzec różne rodzaje prac, a mianowicie: duszpasterstwo *sensu stricto*, działania obejmujące przekształcenia systemu edukacji, budownictwo sakralne, administrowanie beneficjami, a także dbałość o relacje między duchowieństwem, publicystykę dotyczącą spraw kościelnych i wyznaniowych, projekty reform Kościoła etc. Pragnienie, aby przesłanie Ewangelii uczynić bardziej czytelnym i przystającym do „oświeconej” epoki, było wyrażane wśród elit polskiego duchowieństwa. Łączyło się ono z chęcią ocalenia ojczyzny. W pracach ks. Kołłątaja widzimy ów splot działań reformatorskich mających na celu ratowanie Rzeczypospolitej i „oświecanie” Kościoła.

Podstawa źródłowa rozprawy jest zróżnicowana, źródła zaś są rozproszone i zdekompletowane¹⁸, co w pracy badawczej przysporzyło wiele trudności. Wzięto pod uwagę korespondencję prywatną, pisma o charakterze urzędowym i oficjalnym, re-

¹⁷ BPAN, Rkps 216, Wypisy F. Kojsiewicza z papierów po H. Kołłątaju, k. 261 i nn.

¹⁸ O losach spuścizny po Kołłątaju zob. R. Żurkowska, *Ferdynand Kojsiewicz – kolekcjoner, wydawca pism Hugona Kołłątaja*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1965, t. 11, s. 71-96.

lacje i wspomnienia pamiętnikowe etc. Obok tej grupy materiałów pojawiają się teksty odmiennego typu, o charakterze naukowym bądź literackim, zawierające treści filozoficzne, teozoficzne, historiozoficzne czy poetyckie. W trakcie prac uwidocznił się także problem związany z tym, że autentyczne przekonania i myśli ks. Kołłątaja bywają zakamuflowane bądź to przez konstrukcje retoryczne, bądź to przez psychologiczne uwarunkowania¹⁹. Niekiedy ksiądz podkanclerzy zdaje sobie przeczyć; widać różnice między jego słowami a czynami, przy czym za bardziej wiarygodne od słownych deklaracji i tłumaczeń uważam uczynki i ich zewnętrzną ocenę. Pomocna w owej analizie jest stosowana przez historyków literatury metoda analizy retoryki oświeceniowej pod kątem zjawiska perswazji literackiej i manipulacji językowej²⁰. Istotna okazała się również krytyka wewnętrzna źródeł pozwalająca na ustalenie ich wiarygodności. Nieodzowne było konfrontowanie świadectw Kołłątaja z niezależnymi od niego źródłami.

Podstawa źródłowa pracy jest solidna. Znajduje się ona przede wszystkim w tzw. Metryce Litewskiej, w działach VII i IX, jak również w Bibliotece PAU/PAN. Szczególnie cenne, obok oryginalnych źródeł, są wypisy Ferdynanda Kojśiewicza, badacza spuścizny po ks. Kołłątaju. Ponadto istotne dla omawianego tematu źródła znajdujemy w archiwach kościelnych, a mianowicie: Kapituły Katedry Krakowskiej, Kurii Metropolitalnej w Krakowie, diecezji tarnowskiej (dotyczące pobytu w Mielcu), diecezji kieleckiej (dotyczące Tuczęp, Krzyżanowic i Koniuszy), oo. Paulinów na Jasnej Górze (dotyczące Pińczowa). Spośród innych archiwaliów na uwagę zasługuje korespondencja Kołłątaja ze Stanisławem Augustem i Stanisławem Małachowskim, znajdująca się w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, do fascykułów i korespondencji dotyczącej głównie reformy Akademii Krakowskiej, znajdujących się w zbiorach Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, oraz do korespondencji Kołłątaja znajdującej się w Bibliotece Ossolineum. Ze źródeł drukowanych wykorzystano dzieła księdza podkanclerzego z różnych dziedzin. Pojawia się on bowiem w pamiętnikach, broszurach etc., które również stanowią cenny materiał badawczy.

Rozdział pierwszy niniejszej pracy stanowi tło portretu ks. Hugona. W zamierzeniu autora ma on przybliżyć czytelnika do odpowiedzi na pytanie: Jakim człowiekiem był Hugo Kołłątaj? Istotnie, był on bowiem przedstawiany w formie karykaturalnej, w której uwypuklano jakiś jego element, np. popielate pończochy, których noszenie wytknęli młodemu kanonikowi wawelskiemu jego konfratry z kapituły katedralnej. W pogłębianym spojrzeniu na człowieka słuszne jest zwrócenie uwagi na jego środowisko rodzinne i wczesne doświadczenia, na wpływ edukacji od lat wczesnoszkolnych po studenckie. Takież właśnie rys młodego Hugona zamieściła w swojej pracy Kata-

¹⁹ Por. M. Deszczyńska, „Historia sacra” i dzieje narodowe, s. 13.

²⁰ T. Kostkiewiczowa, *Oświecenie. Próg naszej współczesności*, Warszawa 1994, s. 163-219, 236-252.

rzyna Buczek. Poświęciła ją poglądom Kołłątaja na sprawy szkolnictwa oraz jego działalności edukacyjnej²¹. Jak dotąd w niewielkim stopniu zwracano uwagę na obszerną korespondencję Antoniego i Marianny z ich synem Hugonem, która pokazuje, jak silne były ich więzy rodzinne i jak duże znaczenie przywiązywali Kołłątajowie do spraw wiary. Właściwe wydaje się zwrócenie uwagi na jej piękno i znaczenie, zwłaszcza w kontekście powołania kapłańskiego Hugona, jego starań o uzyskanie święceń i instalację w kapitule.

W kolejnych rozdziałach poświęconych aktywności podejmowanej przez ks. Kołłątaja na podległych mu parafiach starano się ukazać, jak – mimo własnego nonkonformizmu i stawianych mu różnorodnych przeszkód – usiłował on realizować swoje plany. Następnie, spoglądając na kształt projektów duszpasterskich, próbowano ocenić, w jakiej mierze były one zasadne i potrzebne oraz na ile były realne.

Rozdział drugi omawia przynależność Kołłątaja do kapituły katedralnej krakowskiej, jego aktywność jako kanonika oraz złożone relacje z konfratrami. Analizą objęto również parafie, które pozyskał on jako probostwo, a którym nie poświęcał należytej uwagi ani troski pasterskiej, mianowicie: rodzinnym Tuczępom, Mielcowi, Pińczowowi, z którego wyrugował paulinów, i wreszcie Koniuszy. Dzięki opisaniu ich tła możliwe staje się objęcie całej działalności ks. Kołłątaja jako proboszcza, a zarazem posiadacza beneficjów. Źródła pozwalają zobaczyć nie tylko to, jaki był pleban krzyżanowicki, lecz też przybliżają do odpowiedzi na pytanie: Jakim proboszczem był ks. Kołłątaj, biorąc pod uwagę wszystkie parafie powierzone jego pieczy? Uderza jego awersja do zakonów i chęć pozbawienia ich parafii, nawet za cenę likwidacji klasztorów, jak to miało miejsce w przypadku Pińczowa, jak i Krzyżanowic. Dostrzec można jego specyficzne z troską o rodzinną parafię w Tuczępach, którą chciał zatrzymać albo dla siebie, albo dla księdza będącego członkiem jego rodziny. W końcu zobaczyć zaniedbania, na tyle dużą niechęć do zajmowania się incydentami bądź konfliktami, że gotów był ignorować sprawy parafii, jak w przypadku Mielca czy Koniuszy. Właściwe wydaje się poprzedzenie omówienia proboszczowania Kołłątaja w każdej z wymienionych miejscowości rysem historycznym ukazującym specyfikę każdej z parafii. Dotyczy to także Krzyżanowic.

Rozdział trzeci stanowi centralny punkt niniejszej pracy. Omówiono w nim dokonania Kołłątaja w parafii, która stała się jego „oczkiem w głowie”, czyli przejętych od norbertanów Krzyżanowicach. Potrzebował on przetestować swoje pomysły – i znalazł odpowiednie pole doświadczalne. Może dziwić dysproporcja między zainteresowaniem i zaangażowaniem, jakie okazywał ks. Kołłątaj swojej wybranej „plebanii”, a obojętnością, z jaką spotykały się inne kościoły i wspólnoty, których był proboszczem. Co dość typowe dla jego czasów, kumulował on beneficja i nie rezydował przy

²¹ K. Buczek, *Hugo Kołłątaj*.

nich, z wyjątkiem może wspomnianej wsi pod Pińczowem, która – poza tym, że stanowiła dla niego źródło pokaźnych dochodów – była jego ulubionym letniskiem. Parafia krzyżanowicka stała się, najciekawszym bodaj w polskim oświeceniu, polem eksperymentu, i to szeroko zakrojonego, obejmującego budowę i urządzenie „modelowego” kościoła katolickiego polskiego *le siècle des Lumières*²². Ten rozdział pracy został poświęcony następującym kwestiom: burzliwego uzyskania parafii i likwidacji klasztoru, wizji duszpasterskiej i jej realizacji, administrowania beneficjum i wynikającą z wyżej wymienionych sprawę relacji między plebanem (posiadaczem beneficjum), a jego parafianami (poddanymi). Całość przekształceń dokonywanych na parafii krzyżanowickiej nazwać można dość śmiałym eksperymentem. Wieloaspektowe przemiany i projekty, które Kołłątaj wcielał bądź usiłował w niej zrealizować, obejmowały zarówno dziedzinę gospodarczą, jak i stosunki społeczne. Pleban krzyżanowicki chciał wzorcowego ułożenia stosunków ze swoimi poddanymi, a jednocześnie zamierzał czerpać możliwie dużą intratę z majątku, a wszystko to w duchu fizjokratyzmu, na podobieństwo słynnej Rzeczypospolitej Pawłowskiej, tworzonej przez ks. Pawła Ksawerego Brzostowskiego²³. Chciał on przekształcenia w obyczajach i mentalności krzyżanowickich parafian, którzy mieli stać się światłymi katolikami, wolnymi od przesądów i wybujałej dewocji, wcielającymi w życie ewangeliczne ideały, a także obywatelami dbałymi o dobro ojczyzny i parafii. Jak bowiem zauważył ks. Jan Kracik: „W epoce, w której zakwestionowano przywileje stanowe i dyskutowano, jak poddany ma stać się obywatelem, rzucało się w oczy duchowe upośledzenie wiernych i odległe od służebnego pojmowanie swej roli przez kler”²⁴. Na ile pasterzowi parafii krzyżanowickiej udało się zaradzić owemu duchowemu upośledzeniu swych parafian? Czy stali się oni świadomi swojej obywatelskiej godności i misji? Słowem: na ile eksperyment krzyżanowicki się powiódł? Główną trudność w udzieleniu jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie stanowi brak wystarczających danych o tym, jak mieszkańcy Krzyżanowic przyjmowali zabiegi swojego proboszcza. O wiele więcej możemy powiedzieć o nim samym; o jego gorliwości, idealizmie, jak również o tym, jak wiele przeszkód, tak obiektywnych (np. bieda parafian), jak i subiektywnych (np. wynikających z przesadnego reformizmu czy też stosowania nieodpowiednich środków bądź metod), napotykał on na swej drodze. Najważniejszym bodaj dokonaniem Kołłątaja

²² Wzniesienie klasycystycznej świątyni, jej projekt, *fabrica ecclesiae*, przy ukazaniu nowatorstwa zamysłu ks. Kołłątaja i jego zaangażowania w budowę jako proboszcza opisał R. Mącznyński, *Kościół w Krzyżanowicach*, Toruń 2011.

²³ Kwestie innowacji gospodarczo-administracyjnych w majątkach ks. Kołłątaja, a zwłaszcza w Krzyżanowicach, omówił E. Rostworowski, „Zabawy ekonomiczne” Hugona Kołłątaja, „Kwartalnik Historyczny” 1953, t. 60, nr 4, s. 109-145.

²⁴ J. Kracik, *Ewangelicznie i rozumnie. Oświecenie katolickie*, [w:] *Powszechny, apostołski, w historię wpisany*, red. i dem., Kraków 2005, s. 268.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Tzw. Metryka Litewska, dział VII, t. 199, 200; dział IX, t. 78, 79, 134, 135.

Archiwum Diecezji Kieleckiej

Księgi metrykalne parafii Krzyżanowice, t. 2 (1779-1799).

Archiwum Diecezji Tarnowskiej

LM, Mielec (akta parafialne).

Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie

Acta Actorum (Aa) 25, rok 1775.

Acta Kap. Prothocollon actorum a diae 1 XII 1781.

Hugo Kollątaj (1752-1812), Akta personalne.

Libri Archivi 24, 30, 33.

Regestrum contributionis: 1513, 1527, 1529, 1539, 1561, 1577, 1602, 1608, 1634, 1637, 1643.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie

Acta Episcopalia, Vol. 101.

Acta Visitationis Capitularia: wiz. 1598, 1618, 1635, 1664, 1699, 1711, 1783.

APB 72 (Akta parafii Koniusza).

APB 192 (Akta parafii Tuczępy).

Liber Ordinationis 10.

Archiwum oo. Paulinów na Jasnej Górze

Rkps 1562 (akta byłego klasztoru Paulinów w Pińczowie).

Archiwum Parafii św. Mateusza w Mielcu

Informacja dla następcy na probostwo mieleckie względem sprawy o gronta kościelne.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Rkps 91, *Liber diligentiarum* (1658-1779); Rkps 90, *Liber diligentiarum* (1659-1777); Rkps 91, *Liber promotionum* (1657-1782).

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie

Rkps 922, 3295, 3925, 3932, 5458 IV.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Rkps 3108 II, 5524, t. 2, cz. 1; Rkps 235 III, *Album alumnorum Seminarii academico – dioecesiani* (...) A.D. 1759-1801; Rkps 218 III, *Bursa Longini, canonistrorum, iuristarum, iurispectorum, iuridicum etc.*

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Rkps 179, 186, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 204, 206, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 233, 1621, 1625, 1626, 1628, 6937.

Muzeum Narodowe w Kielcach

Sygn. MNKi/H/768 (Władysław Jagiello nadaje prawo miejskie – magdeburskie Pińczowowi, 24.02.1428).

Muzeum Narodowe w Krakowie

Zbiór autografów, N. S. 83.855.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka we Lwowie

Zespół (fond) 45, Archiwum Dzieduszyckich, cz. 2 (autografu Biblioteki Poturzyckiej Dzieduszyckich), nr 647.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Ossolineum) we Wrocławiu

Rkps 975/I, *Ustawa dla miasta Wieliczki*.

Źródła drukowane

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie, t. 7, Lwów 1878.

Akta Kamery Apostolskiej, t. 3: *Księga kolektora papieskiego Piotra syna Stefana 1373-1375*, wyd. i wstęp S. Szczur, *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 9.

Anderson J., *The Constitutions of the Free-Masons Containing the History, Charges, Regulations, etc. of That Most Ancient and Right Worshipful Fraternity. For the Use of the Lodge*, London 1723, przeł. T. Cegielski [cyt. za:] T. Cegielski, „*Ordo in chao*”. *Wolnomularstwo wobec kryzysów doby Oświecenia*, „*Ars Regia*” 1992, t. 1, nr 1, s. 11.

Baliński M., *Pamiętniki po Janie Śniadeckim*, t. 2, Wilno 1865.

Streszczenie

W pracy omówiono następujące zagadnienia: zaangażowanie ks. Hugona Kollątaja w duszpasterstwo, działalność kościelną i patriotyczną, jak również problem jego prawowierności katolickiej. Autor bazował na szerokiej podstawie źródłowej (źródła niepublikowane i publikowane). Celem pracy było ustalenie zakresu prac duszpasterskich i zaangażowania w sprawy kościelne ks. Kollątaja (zmagania o uzyskanie beneficjów, troska o parafie, metody duszpasterskie, projekty reform kościelnych). Zastosowano następujące metody: analizy źródeł, porównawczą, prozopograficzną i chronologiczną. Wykorzystano materiały źródłowe: 70 niepubl., 83 publik.; pozycje bibliograficzne – 264.

Słowa kluczowe:

- a) imienne: ks. Isfryd Biegański, Tadeusz Czacki, bp Szczepan Hołowczyc, Andrzej Horodyski, ks. Hugo Kollątaj, Marianna Kollątajowa, Rafał Kollątaj, ks. Franciszek Minocki, ks. Józef Olechowski, abp Michał Poniatowski, Ignacy Potocki, Stanisław August Poniatowski, Franciszek Smuglewicz, bp Kajetan Soltyk, ks. Sebastian Wątróbka;
- b) rzeczowe: Akademia Krakowska, beneficjum, chłopci, fizjokratyzm, kapituła krakowska, kościół, Konstytucja 3 maja, naturalizm, powstanie kościuszkowskie;
- c) geograficzne: Dederkały, Koniusza, Kraków, Krzesławice, Krzyżanowice, Mielec, Moskwa, Nieciesławice, Pińczów, Tuczepy, Wołyń.

Summary

The dissertation examines Fr. Hugo Kollątaj's involvement in pastoral work, and church and patriotic activity, while also tackling the question of his faithfulness to the Catholic doctrine. The author relies on extensive material which comprises 70 unpublished and 84 published primary sources. The study aims to determine the scope of Fr. Kollątaj's pastoral activity and his involvement in Church affairs, focusing on his struggle to obtain benefices, his care for the parishes he was responsible for, his pastoral methods, and his proposals for church reforms. The source analysis takes into account the comparative prosopographic and chronological points of view.

Keywords:

- a) personal names: Fr. Isfryd Biegański, Tadeusz Czacki, Bp. Szczepan Hołowczyc, Andrzej Horodyski, Fr. Hugo Kollątaj, Marianna Kollątajowa, Rafał Kollątaj, Fr. Franciszek Minocki, Fr. Józef Olechowski, Abp. Michał Poniatowski, Ignacy Potocki, Stanisław August Poniatowski, Franciszek Smuglewicz, Bp. Kajetan Sołtyk, Fr. Sebastian Wątróbka;
- b) proper names: Kraków Academy, benefice, peasants, physiocracy, Kraków chapter, church, Constitution of 3 May 1791, naturalism, Kościuszko Uprising;
- c) geographic names: Dederkały, Koniusza, Kraków, Krzesławice, Krzyżanowice, Mielec, Moscow, Nieciesławice, Pińczów, Tuczepy, Volhynia.

Dzięki niniejszej dysertacji pióra ks. Piotra Maroszka, pochylającego się nad obrazem oświeceniowego kapłana Hugona Kołłątaja, uzyskaliśmy portret Kościoła w diecezji krakowskiej i wypełnianego przez niego posłannictwa w sferach nadprzyrodzonej oraz instytucjonalnej w drugiej połowie XVIII stulecia.

(z recenzji bpa prof. Jana Kopca)

Autor postanowił położyć kres stereotypom obecnym w części prac, wedle których kapłaństwo Kołłątaja było postrzegane wyłącznie w kategoriach utylitarnych i zewnętrznych, bez istotnej treści wiary. Docenienie głębszego duchowego wymiaru osobowości Kołłątaja oraz jego solidnej formacji religijnej jest ważnym osiągnięciem Autora. Jego praca pozwala spojrzeć na oświecenie w Polsce jako na okres stałego dialogu ze światem wartości chrześcijańskich.

(z recenzji o. dra hab. Pawła Zająca, prof. UAM)



<https://akademicka.pl>